

Mutezilî Düşüncede İlâhî Fiil-İnsânî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri

Hulusi ARSLAN*

ABSTRACT

The Differentiation of Divine Action-Human Action in Mutezilite And Main Criterions of This Differentiation

Humen freedom against absolute knowledge, will and power of God is a theological problem. In this study, the opinions of Mutezilite about this problem is studied from a different dimension. Mutezilite accepts that God and man are active subjects and differentiates actions of this two active subjects as struetural and athical.

Keyword: Mutezilite, Humen freedom, Human action, Divine action.

Giriş

Allah-insan ilişkisi, İslâm düşünce tarihinde pek çok boyutlarıyla ele alınan problemlerden biridir. Kelâm ilminin ana konularından olan *insanın fiilleri* meselesi de bu cümledendir. Allah'ın mutlak bilgi, irade ve kudreti karşısında insanın kendi eylemlerini gerçekleştirmede özgür ve bağımsız olup olmadığı, bu kelâmî problemin özünü teşkil eder.

Probleme ilişkin görüşleri en kaba biçimiyle üç grupta toplamak mümkündür. Birincisi, insanın kendi etkinliğini tamamen reddeden görüş; ikincisi, eylemlerini gerçekleştirmede insanın bağımsız olduğunu savunan görüş; üçüncüsü ise, insan eylemlerinde hem ilâhî hem de insanî öznenin etkinliğini kabul eden görüştür. Birinci görüş Cebriyeye, ikinci görüş Mutezileye, üçüncü görüş de Ehli Sünnete aittir.¹

Bu görüşlerin ortaya çıkmasına tesir icra eden pek çok neden bulunmaktadır. Konuyu uzatma endişesiyle bunların ayrıntılarına girmek istemiyoruz. Kısaca atıfta bulunmak gerekirse, bu nedenlerin en başta geleni siyasî ayrışmalar-dır. Buna ilaveten dinî metinlerden alınan referanslar, dönemin tarihsel ortamında etkin olan yabancı din ve kültürlerin etkileri ve onlarla mücadelede oluş-

* **Dr.,** İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. harslan@inonu.edu.tr

1 Ehli sünnete göre insan fiilleri, yaratma yönüyle Allah'a kesb yönüyle de insana aittir. Aralarında bazı farklılıklar olmasına rağmen Ehl-i Sünnetin her iki kanadı, insan fiillerinde hem Allah'ın hem de insanın kudretinin tesiri olduğunu söyler. Bu görüşü desteklemek için "bir maddûrun iki kâdirden meydana gelebileceği" tezini ortaya atmışlardır. Bkz. Neseî, Ebu'l-Muîn, *Tabsiratü'l-Edille*, Dimeşk 1993, II, 643 vd.; Gazzâlî, Ebû Hamîd, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, IV, 468-470; M.Sait Yazıcıoğlu, *Mâturîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul 1992, s. 40.

turulan varlık ve bilgi teorileri eylemin teolojik yorumunda arka plan olarak değerlendirilebilir.²

Böylesine geniş bir problemi bütün boyutlarıyla birlikte bir makale düzeyinde incelemenin imkansız olduğunu biliyoruz. Bu sebeple bunlardan yalnızca Mutezilenin görüşlerini “ilâhî fiil-insânî fiil ayrımı” açısından incelemeye çalışacağız. Böylece, eylemlerini gerçekleştirmede insanın bağımsız olduğu yönündeki genel Mutezili kanaati bir de bu açıdan görme imkanına sahip olacağız. Amacımız, İslâm’da rasyonel düşüncenin gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Mutezilenin özgürlük sorununa bakış açısını tespit etmek ve güncelliğini daima koruyan böyle bir konuda yapılan tartışmalara katkı sağlamaktır.

Temel prensipler üzerindeki uzlaşmaya rağmen Mutezilenin homojen bir yapıya sahip olmadığı bilinen bir husustur. Bu durumu göz önünde bulundurarak konu hakkındaki ihtilaf noktalarını mümkün olduğu kadar belirtmeye çalıştık. Bununla birlikte elimizdeki Mutezili kaynakların çoğunluğunun Kadı Abdulcebbar’ın inkıllardan oluşması, onun görüşlerine daha fazla yer vermemize neden oldu.

Konuya hazırlık mahiyetinde önce Mutezilenin fiil ve fâil anlayışını incelemeye çalışalım.

A. Fiil ve Fâilin Anlamı

Fiil, aslen Arapça bir kelime olup bir şeyi ihdas etmek,³ yapmak, işlemek, bir varlığa tesir ederek onda değişim meydana getirmek, yeni bir durum ve varlığın oluşmasına etki etmek anlamına gelir. Keza iş, amel, gerçekleşme, tahakkuk etme gibi manaları ihtiva eder.⁴ Felsefî anlamda eylem, insanın bir dış nedenle değil, doğrudan doğruya kendisinin gerçekleştirdiği davranışlarını, bir istenç edimini, bir istemenin, tasarının, düşüncesinin ve kararın gerçekleştirilmesini, bilinçli insanın istemesinin ürünü olarak tanımlar.⁵

Kadı Abdulcebbar (415/1024), fiilin tanımını irade ve bilgiye değil kudrete dayandırmak suretiyle hem bilinçli hem de bilinçsiz eylemleri tanıma dahil eder. Zira ona göre, fiilin yokluktan varlığa çıkabilmesi için gerekli olan şey kudrettir.⁶ O, buna uygun olarak fiili, *kudret sahibinden meydana gelen eylemler* olarak tanımlar.⁷ Ona göre, fiilin tercihi, yahut insanı bu tercihe yönlendiren saikler (devaî), fiilin bize aidiyetini yahut bizim tarafımızdan meydana geldiğini gösteren hususlardır, yoksa fiilin meydana gelmesine etki eden şeyler değildir. Fiilin meydana gelmesine etki eden şey kudrettir.⁸

Kadı Abdulcebbar, fiilleri ikiye ayırır. Birincisi, değer içerikli olmayan fiillerdir. Bu tür fiiller, varlığı üzerine artı bir niteliğe sahip olmayan, övgü ve yergiy

2 Nadim Macit, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Samsun 2000, s. 66 vd.

3 İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ, *Mucemü Mekâyisi'l-Lüga*, Beyrut 1991, IV, 403.

4 Bkz. Cürânî, Seyyid Şerif, *et-Târifât*, Beyrut 1997, s. 147; İA, “fiil” mad. IV, 633; Ayrıca bkz. Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Kaza ve Kader*, İstanbul 1997, s. 162.

5 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul trs, s. 77.

6 Kadı Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kâhire 1988, s. 412.

7 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 324; *el-Muğnî fi Ebuâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (I-XX, Kahire 1962-1965) VI/1, 5

8 Bkz. Semih Duğaym, *Felsefetü'l-Kudür fi Fikri'l-Mu'tezile*, Beyrut 1996, s. 244.

tabi tutulmayan, dolayısıyla iyi ve kötü diye nitelendirilmeyen fiillerdir. Bunlar, uyku halinde olan veya temyiz gücüne sahip olmayan yahut da bir eylemi zorunlu olarak yapan kimselerden sadır olan fiillerdir. İkincisi ise, değer yüklü fiillerdir. Bunlar, varlığı üzerine ilave bir niteliğe sahip olan yani övgü ve yergiye tabi tutulabilen, iyi ve kötü olarak nitelendirilebilen fiillerdir. Bu tür fiiller, ne yaptığını bilen, kendisiyle başkasını ayırt edebilen ve zorunlu olmaksızın serbest bir şekilde eylemde bulunan kimselerin fiilleridir.⁹

Mutezilenin fâil anlayışı da fiil anlayışı ile uyum halindedir. İnsanın kendisinden ayrı bir hayat ve istitâat ile mi yoksa kendiliğinden güç yetirebilen bir varlık mı olduğu hususunda bazı görüş ayrılıklarına rağmen¹⁰ Mutezilenin çoğunluğu fiilin istitâat ile meydana geldiğini söyler.¹¹ Bu açıdan fail olmakla kadir olmak aynı anlama gelmektedir. Kadı Abdulcebbar'a göre kâdir; kendisiyle fiilin meydana gelmesi mümkün olan bir sığata sahip kişidir.¹² Mutezile, insanın böyle bir sığata sahip olduğunu kabul etmek suretiyle, onu gerçekten etkin bir fâil olarak kabul etmektedir. en-Nâfi (293/906) hariç Mutezilenin tümü "insan gerçekten fâil midir" sorusunu "insan mecazen değil gerçekten fâil, muhdis, muhterî, ve münşidir" şeklinde cevaplandırmıştır.¹³

İnsan farkında olsun ya da olmasın, bir özne olarak düşünmek, bilmek ve eylemek gibi ana edimlerini kendisi gerçekleştirir. O, özne olma durumunu hemen her zaman yaşamaktadır.¹⁴ Ne var ki, yaratıcı anlamına gelme endişesiyle bazı kelimciler insana gerçekten özne/fâil denilip denilemeyeceğini tartışma konusu yapmışlardır.¹⁵ İnsan gerçek bir fail olarak kabul edildiğinde bunun Allah'a ortak koşma anlamına geleceğini söyleyen cefrî görüşe karşılık Kadı Abdulcebbar böyle bir endişeyi gereksiz görür. Çünkü ona göre, Allah ve insan, hay, kâdir ve âlim olmak gibi ortak sıfatlara sahip olduğu halde, bu durum bir ortaklık anlamı barındırmaz. Dolayısıyla Allah ve insanın fâil olmaları da bir ortaklığı icap etmez.¹⁶ Ayrıca ona göre, Allah ile insanın fâil oluşu keyfiyet bakımından farklıdır. Zira birisi zâtı gereği (lizâtihî) kâdir, diğeri kudretle kâdir olmak üzere iki tür fâil vardır.¹⁷ Allah zâtı gereği kâdir iken, insan kudretle kâdir bir varlıktır.¹⁸ Dolayısıyla Allah, zâtından dolayı kâdir olduğu için kudrete konu olabilen (makdur) her şeye sınırsız bir şekilde güç yetirebildiği halde¹⁹ insan, kudrete bağlı olarak kâdir olduğu için her şeye güç yetiremez.²⁰

9 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 326; *el-Muğnî*, VI/I, 7.

10 Eşarî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Beyrut 1995, I, 299.

11 Eşarî, *Makâlât*, I, 304.

12 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/I, 5.

13 Eşarî, *Makâlât*, I, 219.

14 Betül Çotuksöken, *Felsefe: Özne-Söylem*, İstanbul 2002, s.129-130.

15 Eşarî, *Makâlât*, I, 219-230.

16 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*, (Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd/I içinde), Kâhire 1971, 210.

17 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 325.

18 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/I, 160.

19 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/I, 160-163.

20 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 298.

Netice itibarıyla Mutezile, fiilin var olmasına etkin olan şeyin kudret olduğunu, dolayısıyla insanın fâil olmasının kâdir olmasından kaynaklandığını söylemektedir. Mutezile hem Allah'ı hem de insanı gerçek bir fâil olarak ele almakla beraber, her iki fâilin sahip olduğu sıfatların keyfiyet açısından birbirinden farklı olduğu görüşündedir.

Birisi mutlak yetkin diğeri sınırlı ve sonlu olan bu iki fâilin fiillerinin farklı olması tabiidir. Bu yüzden İslâm düşüncesinde "ilâhî fiil-insanî fiil" ayırımı genel kabul gören bir ayırımdır. Buna karşılık ilâhî fiilleri nitelendirmede farklılıklar mevcuttur. Meselâ, İslâm filozofları, ilâhî fiilleri örneksiz yaratma anlamında "ibdâ" kavramıyla nitelendirirken²¹ Ehli Sünnet kelimacıları genellikle "yaratma" kavramıyla izah eder.²² İlk dönem Mutezile âlimleri de, yaratmanın Allah'a mahsus olduğunu söyleyerek insana yaratıcı (hâlık) demekten çekinmişlerdir. Onların insan için daha çok mücid ve muhdis kavramlarını kullandıkları rivayet edilir.²³ Ebû Ali el-Cübbâî (303/915) ve ona tâbî olanlar ise, "tasarlayarak yapma (mukadderaten, bi't-takdir)" anlamına geldiğini söyleyerek, "yaratıcı" kavramının insan için kullanılabileceğini söylemişlerdir.²⁴

Bu kavram tartışmalarından ziyade bizi burada asıl ilgilendiren husus, Mutezilenin ilâhî fiilleri insanî fiillerden hangi kriterle ayırmaya çalıştığıdır.

B. İlâhî Fiil-İnsânî Fiil Ayırımı

Mutezile, insan eylemlerinin Allah tarafından yaratılmadığı hususunda görüş birliği içerisinde. Bu yüzden Kadı Abdulcebbar'a göre, insan fiillerini "Allah'tandır" veya "O'nun tarafındandır" gibi ifadelerle nitelemek caiz değildir.²⁵ Kadı Abdulcebbar bu hususta şöyle der: "Mutezile (ehl-i adl), kulların fiillerinin kendilerinin tasarrufu olduğuna, oturmalarının ve kalkmalarının onlar tarafından meydana geldiğine dair ittifak etmiştir; Yüce Allah, onları buna muktedir kılmıştır, ancak kendileri dışında bunların fâili ve muhdisi yoktur, Kim bunların fâili ve muhdisinin Allah Teâlâ olduğunu söylerse büyük bir hata yapmıştır."²⁶

Mutezile bu temel iddiasını savunmak için ilâhî fiillerle insanî fiilleri bazı kriterler koyarak ayırt etmeye çalışır. Kadı Abdulcebbar, bu hususu şöyle ifade eder: "İnsanların kendi kasd, arzu, irâde, güç ve bilgilerine hattâ bilgisizlik ve unutmalarına göre meydana gelen yazma, şekillendirme, yürüme, kalkma gibi fiiller insanın fiilleridir; onların yapamayacakları veya onların bu durumlarına göre meydana gelmemiş olan cisimler, renkler, yiyecekler, kokular, manzaralar ve benzeri fiiller de Allah'ın fiilleridir. Kötü olduğu sabit olan her fiilin insanın fiili olduğu bilinir. Çünkü Allah Teâlâ ancak iyi olanı yapar. Ve Allah'ın fiili olduğu sabit olan her fiilin hikmet ve doğru olması gerekir."²⁷

21 Bkz. Hüseyin Atay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Yaratma*, Ankara 1974, s.123-124; Yazıcıoğlu, *Mâtüridî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, s. 48.

22 Bkz. Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Allah-Alem İlişkisi*, İstanbul 1996, s. 169 vd.

23 Neseî, *Tabsîratu'l-Edille*, II, 594.

24 Eşârî, *Makâlât*, I, 271; Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.380; İbn Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid fî Tashîhi'l-Akâid*, Beyrut 1986, s. 95.

25 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 778-780.

26 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 3.

27 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar*, s. 203.

Bu alıntıdan anlaşılacağı üzere Kadı Abdulcebbar, insanî fiillerle ilâhî fiilleri temelde iki açıdan birbirinden ayırmaktadır: Bunlardan birincisi, fiilin insanî yeteneklere göre meydana gelip gelmemesi açısından, ikincisi ise fiilin ahlakî niteliği açısından. Birinci açıdan fiil, şayet insanî yeteneklere bağlı olarak meydana geliyorsa insana, onu aşan bir özelliğe sahipse Allah'a nispet edilmektedir. İkinci açıdan ise, kötülük özelliği taşıyan fiil yalnızca insana nispet edilirken, Allah'a izafe edilen fiilin mutlaka hikmet ve doğru olması gerektiği ifade edilmektedir. Şimdi bu kriterleri esas alarak, ilâhî fiil insanî fiil ayırımını daha yakından incelemeye çalışalım. Biz bunlardan birincisine *yapısal ayırım*, ikincisine de *ahlakî ayırım* diyeceğiz.

1. Yapısal Ayırım

Burada "yapısal ayırım" dan kastedilen, Allah ve insanın sahip oldukları sıfatların, keyfiyet bakımından farklı olmalarından dolayı onlara ait fiillerin de farklı olmasıdır. Biz bu başlık altında, fiil ile birinci dereceden ilgili olan ilim, irâde ve kudret sıfatlarına sahip olmalarındaki keyfiyet farklılığının Allah ile insanın fiillerine nasıl yansındığını incelemeye çalışacağız.

a. Bilgi Açısından

Kadı Abdulcebbar'a göre, Allah ve insan, âlim olmalarında müşterek iseler de, bu sığata sahip olma keyfiyetinde birbirinden farklıdır. Ona göre, Allah zâtı gereği (lizâtihî) âlimdir. Zâtî sıfatların özelliği, bu sığata sahip olanın bir an bile bu sığattan ayrı kalmasının imkansız olmasıdır. Yani Zat bu sığatla ezeli ve ebedî olarak mevsuttur. Bu sebeple Allah'ın cehalet ve unutma gibi nedenlerle bu sığattan çıkması mümkün değildir. Şayet O, ezeli olarak âlim olmayıp sonradan âlim olsaydı, yenilenen ve sonradan oluşan bir ilimle âlim olması gerekirdi.²⁸ Bu durumda, tıpkı insan gibi Allah'ın bildiklerinin de bir miktarı olması ve cehaletin O'nun için de mümkün olması gerekirdi.²⁹ Şu halde Allah ezeli olarak, bilinmesi mümkün olan her şeyi bilir. Oysa insanın âlim olması ilmin varlığına bağlıdır. İnsanın pek çok şeyi bilmesi mümkün ise de, bu yalnızca bir imkandan ibarettir, zorunlu değildir.³⁰ İnsanlar için bilmemek mümkündür. Ayrıca bazı insanların bildiği şeyi diğerleri bilmeyebilir. İnsan önceden bilmediği bir şeyi sonradan bilebilir.³¹

Allah ve insanın âlim olmalarındaki bu keyfiyet farklılığı Mutezileye göre, ilâhî fiillerin daima muhkem yani düzenli, tertipli, sağlam ve bozukluktan uzak yahut hikmetli yani faydalı bir amacı içerisinde taşıyan fiiller olması, buna karşılık insan fiillerinin her zaman bu özelliğe sahip olmaması şeklinde yansır. Allah Teâlâ'nın canlıları, içerisinde hayretler uyandıran şeylerle birlikte yaratması, yıldızları döndürmesi, birini diğerinin üzerine yerleştirmesi, rüzgarları emri altına alması, yazı ve kışı takdir etmesi, bütün bunlar onun fiillerinin çok muhkem olduğunu gösterir.³²

28 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 160.

29 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar*, s. 182.

30 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhîr bi't-Teklîf*, Kahire, 1965, s. 162.

31 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 156-159.

32 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 156-157.

İnsandan da bilgisi oranında muhkem fiil meydana gelebilir. Ancak insan cins olarak ele alındığında, bilgisi oranında bazılarında meydana gelen sağlam ve muhkem fiil diğerlerinden meydana gelmeyebilir. Mesela güzel yazı yazmayı biri bilirken diğeri bilmeyebilir. Oysa ilâhî fiiller bu bakımdan aynı düzeyde seyreder. Zira Allah Teâlâ âdetini o şekilde icra etmiştir ki, canlıları hep kendi cinslerinden yaratır, cansızdan ancak cansız, sığırdan ancak sığır, koyundan ancak koyunu yaratır. Belli meyveler ancak belli ağaçlardan yaratılır. Keza belli arzular belli canlılarda yaratılır.³³

Kadı Abdulcebbar, ilâhî fiiller arasında bazen muhkem olmayan fiillerin de bulunduğunu söyler. Ancak, ilk yaratılışı itibariyle bu fiillerin aslen düzensiz olmadıklarını, bozulmaların sonradan ortaya çıkabileceğini ifade eder. Ona göre, bu tür düzensiz ve bozuk gibi görünen ilâhî fiiller hikmettir,³⁴ yani faydalı bir amacı içerisinde barındıran fiillerdir. Bu bağlamda o, çirkin yaratılışlı varlıkların, Allah'ın üzerimizdeki nimetlerine şükretmemize vesile olmaları açısından muhkem olmasalar bile, hikmet olduklarını söyler.³⁵

Kadı Abdulcebbar'a göre insan fiilleri, sağlam ve muhkem olmaları açısından tamamen insana bağlıdır. Eğer insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı iddiası doğru olsaydı, bilgi sahibi olmayan cahil insanlardan da iyi, sağlam ve muhkem fiillerin meydana gelmesi gerekirdi. Mesela yazmayı ve resim yapmayı bilmeyen birinden bu fiillerin meydana gelebilmesi icab ederdi. Çünkü iddiaya göre bunları Allah yaratmaktadır. Allah, muhkem fiilleri yaratmada insanın bilgisine muhtaç olmadığına göre, bu tür fiillerin Allah'ın yaratmasına bağlı olarak bilgi sahibi olmayan kimselerden de meydana gelmesi gerekirdi.³⁶

Netice itibariyle Mutezileye göre, zâtı gereği âlim olduğu, dolayısıyla her şeyi bildiği için Allah'ın fiilleri daima muhkem, yani düzenli, tertipli ve sağlam veyahut hikmetli yani faydalı bir amacı bulunan fiillerdir. Buna karşılık unutmaya ve cehalet gibi sebeplerle insanın fiilleri her zaman bu niteliklere sahip olmayabilir.

b. İrâde Açısından

Mutezilenin irade sıfatına yaklaşımı diğer sıfatlardan farklıdır. Onlara göre irade Allah'ın fiilî sıfatlarından biridir.³⁷ Kadı Abdulcebbar'a göre Allah, bir mekanda olmayan hâdîs bir irade ile mürîttir.³⁸ Dolayısıyla âlim ve kâdir olma sıfatının aksine Allah'ın iradesi bir mekanda olmaksızın hâdîstir. Mutezileye göre, insan da hâdîs bir irâde ile mürîttir. Ancak insan, Allah'ın bir mekanda olmaksızın irâde etmesi gibi değil, kalbinde oluşan manalardan dolayı mürît olur.

33 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 158.

34 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhîr bi't-Teklîf*, s. 121.

35 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 159.

36 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 185.

37 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/II, 3; Bîşr b. Mutemir bu genel kanaatten ayrılır. Zira ona göre Allah'ın iradesi, bir yönüyle zâfî sıfattır, bir yönüyle de fiilî sıfattır. Bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/II, 3.

38 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 440.

Yani insan irâdesinin bir mekanı vardır. Buna rağmen Mutezileye göre insanın irâdesiyle Allah'ın irâdesi birçok bakımdan müsterektir.³⁹

Yine de bazı bakımlardan farklılıklar tespit etmek mümkündür. Mesela, Kadı Abdulcebbar'a göre, irâdenin bir türü olan azim, insan için geçerli iken Allah için geçerli değildir. Çünkü bu tür irâde, fiil veya fiili oluşturan sebepten önceki bir durumu ifade eder ki, mutluluğun bir an önce gelmesini istemek veya istenilen şeyin yapılmasına kendisini alıştırmak, yahut unutma ve gafletten kendisini korumak gibi anlamları içerir. Dolayısıyla, insan için uygun düşen bu durumlar, Allah için uygun düşmez.⁴⁰

Yine ona göre, yapması veya terk etmesi yönünde hiçbir engel bulunmadığı için, Allah'ın kendi fiilini istememesi yahut kerih görmesi caiz olmazken insan, bazı sebeplerle kendi yaptıklarını kerih görebilir.⁴¹

Bunun yanında, murâd edilen açısından bakılacak olursa, Kadı Abdulcebbar'a göre, Allah'ın kendi fiiline ilişkin yahut fiile mecbur ettiği kimsenin fiiline ilişkin murâdının mutlaka meydana gelmesi gerekir. Çünkü kendi fiiline ilişkin irâde ettiği şeyin meydana gelmemesi bir tür engellenme anlamına gelir. Ona göre, fiile yönelten bir saik olduğu halde, fiil meydana gelmiyorsa, bunun sebebi ya irâdenin olmaması veya alet ve bilginin olmaması veyahut da başkasının onu engellemesidir. Bütün bunlar Allah için söz konusu olamayacağına göre Allah'ın kendi fiiline ilişkin murâdının veya başkasından zorlama yoluyla irâde ettiklerinin mutlaka vuku bulması gerekir. Çünkü O, fiilin meydana gelmesi için gereken bütün vasıflara sahiptir. Allah'ın, kendi dışındakilerden, serbest bırakmak suretiyle istediği şeylerin olmaması ise mümkündür ve bu Allah için zaaf oluşturmaz.⁴²

Görüldüğü gibi, Mutezileye göre, güçsüzlük, bilgisizlik ve gerekli araçların bulunmayışı veya engellerle karşılaşmış olması sebebiyle, insanın irâde ettiği şeylerin meydana gelmemesi mümkündür. Buna karşılık, Allah'ın fiilleri için böyle bir şey söz konusu değildir. Böylece Mutezile, ilâhî fiillerle insanî fiilleri, irâde edilme-varlık kazanma ilişkisi açısından birbirinden ayırmaktadır.

Kudret açısından bakıldığında da Allah'ın fiilleriyle insanın fiilleri bir birinden farklıdır. Ancak burası çok daha tartışmalı bir alandır. Dolayısıyla meseleyi, kudret bakımından daha ayrıntılı olarak incelememiz gerekecektir.

c. Kudret Açısından

Daha önce ifade edildiği gibi Mutezilî düşüncede, ilâhî ve insanî özne, kâdir olmak bakımından ortak iseler de, bu sığata sahip olma keyfiyetinde birbirinden ayrılırlar. Kadı Abdulcebbar'a göre, Allah zâtı gereği (lizâtihî) kâdir iken, insan kudretle kâdir bir varlıktır.⁴³ Bu sebeple ona göre, lizatîhi kâdir olan Allah kudrete konu olabilen (makdur) her şeye kâdir iken⁴⁴ kudretle kâdir olan insan,

39 Semih Duğaym, *Felsefetü'l-Kudur fî Felsefeti'l-Mutezile*, s. 208-209.

40 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/II, 57.

41 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/II, 215.

42 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhîr bi't-Teklîf*, s. 300.

43 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/I, 160.

44 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/I, 160.

her şeye kâdir değildir.⁴⁵ Bununla birlikte, Allah'ın kötülüğe kâdir olup olmadığı tartışmalıdır. Bu hususu, meseleyi ahlakî bakımdan incelerken daha sonra ele alacağız.

Güç yetirme niteliği açısından böyle bir ayırım yapılmakla birlikte insanın nelere güç yetirebileceği hususu oldukça tartışmalıdır. Bu tartışma cevher, cisim ve araz gibi tabiatla ilgili kavramlar üzerinde yürütülmektedir. Dolayısıyla genel hatlarıyla Mutezilenin varlık anlayışından bahsetmemiz uygun olacaktır.

Kelamcıların ekserisi atomcudur.⁴⁶ Atomcu alem anlayışını kadîm Yunan filozoflarından alarak kelâmî gayelere matuf olarak geliştiren⁴⁷ ilk kişi Mutezilenin Basra ekolünün en büyük teorisyeni Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (226/840)'tır. Allâf'a göre, âlem sayısız atomlardan, diğer bir ifadeyle parçalanamayan parçalardan (cevher-i ferd veya cüz-ü lâ yetecezzâ'lardan) oluşmuştur. Bu bölünmez parçalar yahut cevherler birbirleriyle birleşir ve ayrışır. Bunların hareket etmeleri ve bir arada bulunmaları sonucu varlık (kevn) meydana gelir, birbirlerinden ayrılmalari ise bozulmayı ve dağılmayı (fesâd) sonuç verir. Varlıkta meydana gelen tüm değişimler bu cevherlerin arazlarıdır.⁴⁸ Alemde gördüğümüz şu cisimler de bu parçalanamayan cevherlerden müteşekkildir. Ebu'l-Huzeyl'e göre, parçalanmayan atom (cevher-i vâhid) ile cisim birbirinden farklıdır. Çünkü cismin boyu, eni ve derinliği vardır oysa atom böyle değildir.⁴⁹ Atomlardaki değişim yani hareket ve sükun bizâtihi onların tabiatı değildir. Onları hareket ettiren durduran Allah'ın iradesidir.⁵⁰

Ebu'l-Huzeyl'in geliştirdiği ve Nazzâm'ın (231/845)⁵¹ dışında diğer çoğu kelamcılarının bazı değişikliklerle benimsediği bu görüşün asıl amacı, cevher ve arazlardan oluşan âlemin değişmekte olduğu, dolayısıyla sonradan yaratıldığı ve onun mutlaka bir yaratıcısının olması gerektiği sonucuna varmaktır.⁵² Ancak asıl zorluk bundan sonra başlamaktadır. Zira, Allah'ı âlemdeki değişimin gerçek öznesi olarak kabul ettiğimizde, insanın âlem üzerindeki tasarrufunun Allah'ın mı yoksa insanın mı fiili olduğu bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu soruna ilişkin olarak Mutezile âlimleri, âlemin aslını oluşturan cevherleri ve bu cevherlerden oluşan cisimleri yaratmanın insanın gücü dahilinde olmadığı ve bunun yalnızca Allah'a mahsus olduğu hususunda görüş birliği içerisindedirler. Aynı şekilde onlar, insanın yapabildiği şeylerin ancak arazlar türünden

45 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 298.

46 B. Carra De Vaux, "cevher" mad. *İ.A.*, III, 124.

47 Atom nazariyesi eski Yunan filozoflarından Leukipos, Demokrit, Anaksagoras ve Epikur'da mevcuttur. Bunların yanında bu konuda Hind kaynaklı görüşler de vardır. Dolayısıyla kelamcıların atom nazariyesinde bu kaynaklardan etkilenmelerden bahsedilmektedir. Fakat kelamcıların otom nazariyesi bunların aynısı da değildir. Bkz. Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncemin Doğuşu*, II, 312-314; Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci, Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*, Ankara 2001, s. 178-180.

48 Bkz. Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncemin Doğuşu*, II, 309-312.

49 Eşârî, *Makâlât*, II, 9.

50 Süleyman Hayri Bolay, "Âlem" mad. *DİA*, II, 360.

51 Nazzâm'ın âlem anlayışı hakkında bkz. Abdülhâdî Ebû Rîde, *İbrahim en-Nazzâm'da Tabiat Anlayışı*, çev. Hüseyin Aydın, Malatya 2002.

52 T.J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, İstanbul 2001, s.81-82.

olduğunu söylemişlerdir.⁵³ Ancak, nelerin araz olup olmadığı yahut insanın bunlardan hangilerine kâdir olabileceği konusunda farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir.

Ebu'l-Huzeyl, Hişam b. Amr el-Fuvafî (214/829), Bişr b. el-Mu'temir (210/825), Cafer b. Harb (236/851), İskâfî (240/854) ve onların dışında diğer bazıları, hareket ve sükûn, oturma ve kalkma, birleşme ve ayrışma, uzunluk, derinlik, renkler, tatlar, kokular sesler, konuşma ve susma, taat ve mâsiyet, iman ve küfür ve diğer insan fiilleri, sıcaklık ve soğukluk, yaşlılık ve kuruluk, yumuşaklık ve sertlik, bütün bunların cisim değil araz olduğu görüşünü benimsemişlerdir.⁵⁴

Bu arazlardan hangilerinin insanın gücü dahilinde olduğu hususunda da farklı görüşler mevcuttur. Mutezileden es-Sâlihî, Allah Teâlâ'nın kullarını hayat, ölüm, ilim, kudret ve diğer bütün arazları yapmaya muktedir kılabileceğini söyler.⁵⁵

Buna karşılık Bişr b. Mutemir, yüce yaratıcının kullarını renklere, tatlara, kokulara, sıcaklık ve soğukluğa, rutubet ve kuruluğa muktedir kıldığını, fakat hayat ve ölüme muktedir kılmasının caiz olmadığını söyler.⁵⁶

Nazzâm ise bütün arazları harekete indirmişti.⁵⁷ Bu yüzden ona göre, insan fiillerinin tümü hareketlerden oluşur, bunlar da arazdır.⁵⁸ Allah Teâlâ araz cinsinden olan her şeye kullarını muktedir kılabilir. Fakat ona göre, renkler, tatlar, kokular, sesler, acılar, sıcaklık ve soğukluk, yaşlılık ve kuruluk bütün bunlar latif cisimlerdir.⁵⁹ Ve ona göre insanın cisimleri yapması mümkün değildir.⁶⁰

Ebu'l-Huzeyl ise daha belirgin bir usul koyarak, insanın, ancak keyfiyetini bildiği arazlara kâdir olabileceğini söylemiştir. Ona göre, Allah Teâlâ kullarını hareket, sükun, ses, elem ve diğer keyfiyetini bildikleri arazlara muktedir kılabilir. Buna karşılık renkler, tatlar, kokular, hayat, ölüm, acizlik ve kudret gibi keyfiyetini bilmedikleri arazlara Allah Teâlâ'nın kullarını muktedir kılmakla vasıflandırılması caiz değildir.⁶¹

Görüldüğü gibi, Ebu'l-Huzeyl'in, keyfiyeti bilinmeyen arazlardan saydığı için insanın yapamayacağını söylediği şeyleri, Nazzâm cisim oldukları için imkansız görmektedir.

Kadı Abdulcebbar da insanın yapabileceği ve yapamayacağı şeyleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

İnsanın gücünün yetemeyeceği fiiller: Bunların sayısı onüçtür: 1. Cevherler 2. Elvân (renkler) 3. Tuûm (tadlar) 4. Revâih (kokular) 5. Harâret (sıcaklık) 6. Burûdet (soğukluk) 7. Rutûbet (yaşlılık) 8. Yubûset (kuruluk) 9. Hayat (canlılık) 10. Kudret 11. Şehvet 12. Nefret 13. Fenâ (son bulma, ölüm).

53 Muhammed Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, Çev. Vahdettin İnce, İstanbul 1998, s.160.

54 Eşarî, *Makâlât*, II, 37.

55 Eşarî, *Makâlât*, II, 64.

56 Eşarî, *Makâlât*, II, 64.

57 Nazzâm'ın hareket kuramına ilişkin bkz. Mehmet Dağ, *Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Kuramı*, A.Ü.İ.F.D., XXIV, Ankara 1981, s. 222 vd.

58 Eşarî, *Makâlât*, II, 38.

59 Eşarî, *Makâlât*, II, 64.

60 Eşarî, *Makâlât*, II, 89.

61 Eşarî, *Makâlât*, II, 64-65.

İnsanın gücünün yetebileceği fiiller: Bunlar da, beş tanesi organlara, beş tanesi de kalbe ait olmak üzere on tanedir. Organlara ait fiiller: 1. Ekvân (oluşlar) 2. İ'timâdât (birbirine dayalı olan işler) 3. Te'lifât (birleştirmeler) 4. Esvât (sesler) 5. Âlâm (acılar). Kalbe ait fiiller ise: 1. İ'tikâdât (inanışlar) 2. İrâdât (istekler) 3. Kerâhât (istememeler) 4. Zunûn (zanlar) 5. Enzâr (fikirler, düşünceler).

Kadı Abdulcebbar'a göre, birinci tür fiiller yalnızca Allah'ın kudretine konu olabilecek fiillerdir.⁶² İkinciler ise hem Allah'ın kudretine hem de insanın kudretine girebilecek fiillerdir. Ona göre, bu ikinci tür fiillerden hangisinin Allah'a ait olduğunu, fiilin bizim gibi kudretle kâdir olan varlıklardan meydana geleme-yecek şekilde olmasından ayırt edebiliriz. Mesela akıl, titreyenin ve atardamarların hareketi, eşek arısı ve akrebin ısırması durumunda fazlalaşan acı, taş ve ağaçta meydana gelen konuşma gibi fiilleri bizim yapabilmemiz imkansızdır.⁶³

Görüldüğü gibi Kadı Abdulcebbar'ın, insanın yapamayacağı sınıfına dahil ettiği şeyler ile yukarıda Ebu'l-Huzeyl ve Nazzâm'ın bu sınıfa dahil ettiği şeyler yaklaşık olarak aynıdır. Buradan şu neticeye varabiliriz: Mutezilî düşüncede, gerek cisim ve cevher cinsinden olsun, gerekse mahiyeti bilinmeyen arazlardan olsun, insanın güç yetiremeyeceği şeyler, ilâhî fiiller kapsamına dahil edilmektedir. Bu ayırımla birlikte Mutezile, araçları ve maddelerin aslını yaratmayı Allah'a mahsus kılarken, insanın onları kullanma ve onlar üzerinde tasarrufta bulunma gücüne sahip olduğunu benimsemiştir.⁶⁴ Ancak bu tasarrufun sınırının nerede başlayıp nerede bittiği hususunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Dolayısıyla bu hususta hangisinin ilâhî fiil, hangisinin insânî fiil olduğu tartışmalıdır ve konu hakkında farklı kriterler getirilmektedir. Bu ihtilafın en bariz bir şekilde kendisini gösterdiği alan mütevellid fiillerdir. Bu sebeple, bu konuyu da incelememiz gerekmektedir.

Mütevellid fiiller; "fâilden, bir vasıta ile sadır olan fiil"⁶⁵, "fâilden, bir başka fiil vâsıtası ile meydana gelen fiil"⁶⁶, "sebebi benden olduğu halde başkasından vaki olan fiil", sebebini benim oluşturduğum fiil olup, benden çıktıktan sonra onu bırakmamın mümkün olmadığı fiil"⁶⁷, "fâille, ancak bir vâsıta ile ilgili olan fiil"⁶⁸ gibi ifadelerle tarif edilmektedir. Öyle anlaşıyor ki bu fiiller sebep-netice ilişkisi içerisinde meydana gelen fiillerdir. Şimdi bu fiiller hakkındaki farklı görüşleri inceleyelim

Basra ekolünün en önde gelen isimlerinden Ebu'l-Huzeyl'e göre insan, kendisinde oluşan sebepler vasıtasıyla gerek kendinde gerekse kendi dışında eylemde bulunabilir. Ona göre, sebep-sonuç ilişkisiyle meydana gelen bu fiillerden, sebebini kendisi oluşturup da keyfiyetini bildiği fiiller insanın fiilidir. Sözelimi,

62 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 89-90. Ayrıca bkz. M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturîdî*, İstanbul 1984, s. 180.

63 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 90-92.

64 Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, s. 156-159.

65 Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşafu Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Beyrut 1996, I, 533.

66 Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 52.

67 Eşarî, *Makâlât*, II, 92-93; Ayrıca bkz. Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II, 320-321.

68 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 390.

vurmayla meydana gelen acı, atmayla taşın gitmesi gibi keyfiyeti bilinip, insan fiilinden doğan fiillerin tümü, insana aittir. Buna karşılık, tatlar, renkler, kokular, yaşlık ve kuruluk, sıcaklık ve soğukluk, korkaklık ve cesaret, açlık ve tokluk, insan fiilinden dolayı başkasında meydana gelen ilim ve idrak gibi, insanın keyfiyetini bilemediği fiiller Allah'ın fiilidir ve insanın fiilinden doğan fiiller değildir.⁶⁹

Bağdat ekolünün kurucusu Bîşr b. Mu'temir'e göre ise bütün bunlar şayet sebepleri insandan meydana gelmiş ise insanın fiilidir.⁷⁰

Tabiat felsefesiyle ön plana çıkan Nazzâm'a göre, insanın hareketten başka fiili yoktur ve o kendi nefsinde hareketten başka bir şey yapamaz. Namaz, oruç, irâde ve kerâhet, ilim ve cehâlet, doğruluk ve yalan vb. insan fiillerinin hepsi de hareketlerden ibarettir. Ona göre renkler, tatlar, kokular, sıcaklık-soğukluk, sesler ve acılar latif cisimlerdir ve insanın cisimleri yapması mümkün değildir. Öyle ise bu sayılanlar Allah'ın fiilidir. Başka bir izahla Nazzâm'a göre insanın dışında meydana gelen şeyler, Allah'ın o şeyi öyle yaratması gereği Allah'ın fiilidir. Mesela Allah taşla öyle bir tabiat vermiştir ki bir kimse onu attığı zaman onun tabiatı gitmektir. Diğer mütevellid fiiller de böyledir.⁷¹ Bu konuda Nazzâm'a nisbet edilen bir başka görüş yukarıdaki fikirlerin anlaşılmasına yardımcı olacak mâhiyettir. Buna göre Nazzâm kudret mahallinden çıkan şeyin Allah'ın fiili olduğu, başka bir ifadeyle Allah'ın o mahalle koyduğu tabiat olduğu görüşündedir.⁷² Demek oluyor ki Nazzâm'a göre insanın kudreti ile doğrudan temas halinde olan fiiller onun fiilleridir. Bu temastan doğan fiiller ise Allah'ın cisimlere koyduğu tabiat gereği meydana gelmektedir.

Mutezilenin yedinci tabakasından Salih Kubbe'ye göre, insan ancak kendisinde fiil işler. Onun fiili esnasında meydana gelen atıldığında taşın gitmesi, ateşe dokundurulduğunda odunun yanması, vurma esnasında acı duyulması gibi fiiller bizzat Allah tarafından yaratılır.⁷³

Câhız'a (255/868) göre, insan irâdesinden sonra meydana gelen fiiller, insanın seçimiyle meydana gelmeyen ve tabiat yoluyla insana ait olan fiillerdir.⁷⁴

Muammer b. Abbad es-Sülemî'ye (215/830) göre, mütevellid fiiller ve cisme hulul eden hareket, sükun, renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi şeyler tâbiatı gereği hulul ettikleri cismin fiilidir. Cisimlere bu tabiatı veren Allah'tır, fakat bu fiiller Allah'a değil cisme izafe edilmelidir.⁷⁵

Sümâme b. Eşres (213/828)'e göre, insanın irâdeden başka fiili yoktur. Irâdenin dışında meydana gelen fiiller, muhdisi olmayan hâdislerdir.⁷⁶ Meselâ

69 Eşarî, *Makâlât*, II, 87-88.

70 Eşarî, *Makâlât*, II, 88.

71 Eşarî, *Makâlât*, II, 88-89; Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, IX, 11.

72 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhîb bi't-Teklif*, s.380; Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1993, I, 69; Kâsım b. Muhammed, *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, Beyrut 1985, s.104; İbn Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid*, s. 95.

73 İbn Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mutezile*, Beyrut, trs., s.73; Eşarî, *Makâlât*, II, 90.

74 Eşarî, *Makâlât*, II, 91; Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, IX, 11.

75 Eşarî, *Makâlât*, II, 89-90; Kadı Abdulcebbar, *el-Muhîb bi't-Teklif*, s. 380.

76 Eşarî, *Makâlât*, II, 91; Şehristânî, *el-Milel*, I, 84; Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 388; *el-Muhîb b. Teklif*, s.388; İbn Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid*, s. 95.

atıldığında taşın gitmesi böyledir. Ona göre bu fiiller, insana mecâzen nispet edilir.⁷⁷ Sümâme'ye izafe edilen diğer bir görüşe göre, iradenin dışındaki fiiller Allah'ın cisme yerleştirdiği tabiat yoluyla meydana gelmesi anlamında Allah'ın fiilidir.⁷⁸

Hayyât (300/912), İbn Ravendî'nin, "Mutezile ölümlerin eylemde bulunabileceğini söylemiştir" şeklindeki suçlamasına cevap verir. Ona göre, gerek Mu'tezile, gerekse başkaları böyle bir görüşe sahip değildir. Bu ifadelerden şayet kâdir ve diri iken, hayatta ve kudretli iken insanların bir takım fiiller yaptığı ve öldükten sonra bu fiillerden bazı fiiller doğduğu kastediliyorsa bunlar, elbette ki o insanlara nispet edilir. Çünkü onlar hayatlarında bunu yol edinmişler ve onu gerektirici şeyleri yapmışlardır.⁷⁹ Hayyât bu izahtan sonra "oku çekip isabetten önce ölen adam" örneği ile ilgili ortaya çıkan diğer ihtimalleri reddederek, okun gitmesi ve ona bağlı olarak meydana gelen diğer fiillerin, oku atana yani fâile nispet edilme-si gerektiğini söyler. Çünkü ona göre, bu fiillerin müsebbibi odur.⁸⁰

Kadı Abdulcebbar'a göre, varolma keyfiyeti farklı olsa da, doğrudan (mübaşir, mübtede) ve dolaylı (mütevellid) fiiller, fâilinin irâde ve kastına göre meydana gelmiş olması bakımından onun fiili olarak kabul edilmesi gerekir.⁸¹

Görüldüğü gibi Mutezile, insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı hususunda görüş birliği içinde olmakla birlikte, ayrıntıya girildiğinde çok farklı yorum ve izahlar getirmektedir. Bu yorum ve izahlarda, dönemin felsefi atmosferinin tesiri açıkça görülmektedir. Allah, insan ve tabiat hakkındaki yaklaşım farklılıkları, eylemin yorumunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Özellikle, metevellid fiiller hakkında tabiatçı filozofların varlık felsefesinden etkilenmeler mevcuttur. Bu çerçevede Mutezileyi tevellüd görüşüne iten neden onların, sebeplilik ve illiyet prensiplerini benimsemiş olmalarıdır.⁸² Bununla birlikte, tevhiid ilkesinin etkisi de kendini açıkça hissettirmektedir. Zira "insanın keyfiyetini bilemediği", "insanın dışındaki", "irâdeden sonraki" ve "insanın kâdir olamayacağı" şeklinde ifade edilen olguların Allah'ın fiili olarak görülmesi, bunu açıkça izah etmektedir. Mütevellid fiiller, bazen cisme veya tabiata nispet edildiğinde bile, bu tabiatı verenin Allah olduğu ayrıca vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Mütevellid fiilleri Allah'a veya cisme izafe eden ve yahut faili olmayan bir fiil şeklinde takdim eden Mutezililerin insan özgürlüğünü, dolayısıyla ahlakî sorumluluğu tehlikeye attıklarını söyleyenler olmuştur.⁸³

77 Eşarî, *Makâlât*, II, 91; Şehristânî'nin ifâdesine göre, Sümâme, böyle bir görüşe, ahlakî bir ikilemden dolayı kail olmuştur. Zira o, "oku attıktan sonra ölen adam" örneğini ele alarak, mütevellid fiili sebeplerine izâfe edememiştir. Çünkü, okun atılmasından doğan fiil, atana izâfe edildiğinde, ölüye izâfe edilmiş olacaktır. O bu fiili, Allah'a da izâfe edememiştir, çünkü bu, Allah'a kötülük izâfe etmeye neden olacaktır. Sümâme bu ikilemden birini seçmeksizin mütevellid fiilin, fâili olmayan fiiller olduğunu söylemiştir. (Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 84.)

78 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, IX, 11.

79 Hayyât, *el-İntisâr*, s. 60.

80 Hayyât, *el-İntisâr*, s. 61.

81 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, IX, 37, 38.

82 Neşşar, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, II, 323.

83 Bkz. Kasım Turhan, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul 1996, s. 57-58.

Bütün bunlara rağmen, mütevellid fiiller hakkındaki bu fikirlerinden hareketle herhangi bir Mutezile ricalinin, insanı bu fiillerden sorumlu tutmadığını söylemek doğru olmaz.⁸⁴ Zira Mutezile, insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı hususunda görüş birliği içerisindeydi. Keza onlar insan hürriyet ve sorumluluğu üzerinde ısrarla durmuşlardır. Bununla birlikte, mütevellid fiilleri cisme, tabiata yahut bunları yaratan Allah'a izafe edenlerin, sorumluluğun kaynağını, "insanın kendisinde yaptığı" diye ifadesini bulan doğrudan yapılan fiillere, hatta bazen yalnızca irâdeye indirgedikleri söylenebilir.

İnsani eylemlerinin yalnızca ona ait olduğunu göstermeye çalışırken Mutezilenin izlediği yöntemin belki de en açık ve somut tarafı bu husustaki insanî tecrübeyi esas almasıdır.

d. Fiile İlişkin İnsânî Tecrübe Açısından

Kadı Abdulcebbar'a göre, insan tasarruflarına ilişkin, müşahedeyle elde edilen bilgi zorunlu bir bilgidir. Bu zorunlu bilgi insan tasarruflarının insana ait ve ona bağlı olarak meydana geldiğini gösterir.⁸⁵ Kadı Abdulcebbar'ın bu konuda ileri sürdüğü tecrübî delili ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi içsel tecrübe, ikincisi ise dışsal tecrübedir.

Kadı Abdulcebbar insanın kendi tasarruflarına ilişkin içsel tecrübesini irâde bağlamında şöyle izah etmeye çalışır: "Akıllı bir insan, bir fiile niyetlendiğini, onu istediğini, seçtiğini inkâr etmez ve bu durumu ile istememiş olduğu durumu birbirinden ayırt eder. Yine o, kendisinden istediği ile bir başkasından istediği şeyi ayırt eder. Bir şeyi yapmaya güdüleyen eğilimleri (devâ-î) kuvvetlendiği zaman şüphesiz onu irâde eder. Yine, bir saik, onu o şeyden vaz geçirdiği zaman da onu irâde etmez."⁸⁶

Kendi tasarruflarımıza ilişkin yaşadığımız bu içsel tecrübenin yanında, başkalarının tasarruflarına ilişkin gözlemlerimiz de ortak insanî bir tecrübe olarak sunulmaktadır. Kadı Abdulcebbar'a göre, farklı farklı olmalarına rağmen akıllı kimseler hür bir fâilîn, fiilini kendi istek ve eğilimi doğrultusunda yaptığını ve fiillerin insanlardan meydana gelmeyişi, ya onların istememesi ya da onları yapmaya mânî olan bir takım engellerin varlığından kaynaklandığını kabul eder.⁸⁷ Bu ise, insan fiillerinin, onların irâde, kudret ve bilgilerine bağlı olarak meydana geldiğini gösterir. İnsan fiillerine ilişkin müşahedemiz bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sözelimi, bir insan, bina yapmaya yönelse ondan yazma fiili meydana gelmez, kitap yazmayı bilmeseydi yazamaz, dağı kaldırmayı istese kaldıramaz. Bunlar, insan fiillerinin kendi irâde, güç ve bilgilerine göre meydana geldiğini gösterir.⁸⁸

Kadı Abdulcebbar'a göre nasıl ki hareket eden harekete, sakın sükûna muhtaç ise, bizim tasarruflarımızın meydana gelip gelmemesi de normal şartlarda bizim

84 H.Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, İstanbul 2001, s. 500.

85 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 6.

86 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/II, 8.

87 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 8; İbn Murtazâ, *Kitab'ul-Kalâid*, s. 95.

88 Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar*, s. 208.

yönelim ve eğilimlerimize, araçlarımıza, bizden meydana gelen sebeplere muhtaçtır. Mesela yazma, ancak onu bilenden meydana gelir, hatta bilgi yetmez, yazmanın ihtiyaç duyduğu kalem ve benzeri aletlerin tamam olması icap eder. Keza insanın vurmasıyla oluşan acı, vurmanın şiddetine bağlı olarak az veya çok olur. Bütün bunlar, bu tasarrufların bize muhtaç ve bağlı olduğunu doğrulamaktadır.⁸⁹

Netice olarak Mutezileye göre gerek kendi fiillerimize gerekse başkalarının fiillerine ilişkin gözlemlerimiz ve bu husustaki tecrübî birikimimiz eylemlerimizin bizim tarafımızdan ve bizim yeteneklerimize bağlı olarak meydana geldiğini göstermektedir.

Buraya kadar, ilâhî fiil insanî fiil ayrımını yapısal olarak, yani öznelere sahip olduğu sıfatlar ve bunlara bağlı olarak fiillerin farklı oluşu açısından incelemeye çalıştık. Şimdi de, meseleyi ahlakî bakımdan incelemeye çalışalım.

2. Ahlâkî Ayrım

Mutezileye göre, ilâhî fiillerle insanî fiilleri bir birinden ayıran en önemli özelliklerden biri de, onların ahlakî nitelikleridir. Onlara göre ilâhî fiiller yalnızca iyi, insanî fiiller ise hem iyi hem de kötü olarak değerlendirilebilir. Mutezilenin bu konudaki temel dayanağı ilâhî adalet ilkesidir.

Mutezile, Allah Teâlâ'nın âdil ve hakîm olduğu, kötü olan bir şeyi irâde etmeyeceği ve yapmayacağı konusunda ittifak halindedir.⁹⁰ Kadı Abdulcebbar'a göre kötülük yapmanın iki temel sebebi vardır. Bunlardan birincisi **cehale** ikincisi ise **ihitiyaç**tır. Allah mutlak yetkin (el-ğani) olduğundan, hiçbir şeye muhtaç değildir. Dolayısıyla O, kötülük yapmaya da muhtaç değildir. Keza O, lizâtihi âlim olduğu için her şeyi, dolayısıyla kötülüğü ve ona muhtaç olmadığını da bilir. Bu sebeple O, kötülüğü irâde etmez ve yapmaz.⁹¹

Buradan hareketle Kadı Abdulcebbar ilâhî fiilleri, değer bakımından ancak iyi diye nitelenen fiillerden sayar. Ona göre Allah'ın bütün fiillerini kapsayan nitelik **iyilik**ti (husn).⁹² Keza ona göre, Allah'ı âdil ve hakîm olarak vasıflandırdığımızda bundan, O'nun kötü olanı irâde etmeyeceği ve yapmayacağı, kendisine vâcip olanı terk etmeyeceği ve bütün fiillerinin iyi olduğunu kastederiz.⁹³

Buna karşılık insan fiilleri içinde iyileri olduğu gibi kötülerini de mevcuttur. Yahudi, Hristiyan ve Mecûs olmayı da içine alan ve olumlu ahlâkî nitelikleri hak etmeyen fiilleri Allah'a izafe etmek doğru değildir.⁹⁴

İlâhî fiillerle insanî fiilleri ahlâkî açıdan birbirinden ayırırken Mutezilenin iki temel hareket noktasından biri Allah'ı kötülükten tenzih etmek, diğeri ise insan sorumluluğunu temellendirmektir. Şimdi meseleyi bu açılardan incelemeye çalışalım.

89 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 336-338.

90 İbn Murtazâ, *Kitâbü'l-Münve ve'l-Emel fi Şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihal*, Leibzig, 1902, s. 6.

91 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.302; *el-Muğnî*, VI/1, 177; *el-Muhît bi't-Tektif*, s.254-257; *el-Muhtasar*, s. 205.

92 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 53.

93 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.301; *el-Muhtasar*, s. 202.

94 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 355-357.

a. Tenzih Açısından

Mutezileye göre, insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmez, kötü fiilleri yaratması sebebiyle Allah'ın yerilmesine neden olur. Bu durumda zulüm ve haksızlığı yarattığı için Allah'ın zâlim ve adaletsiz olması gerekecek, zâlim hakkındaki yerilme ve küçümsenme gibi hükümlerin O'nun için de geçerli olması lazım gelecektir. Oysa Allah, bu tür şeylerden münezzehtir.⁹⁵

*Diğer taraftan Kadı Abdulcebbar'a göre, Allah'ın kötü olan bir şeyi yaptığını kabul edersek, tek tek diğer kötülükleri de yapmış olmasından emîn olamayız. Mesela, verdiği haberlerde yalan söylemiş olabileceğinden, kötü olanı emredip iyi olanı yasakladığından, va'd ve va'idinden hiçbir şeyi yerine getirmeyeceğinden, peygamberlere azap edip, firavunları mükafatlandıracağından ve bütün zulümleri yapmış olabileceğinden emîn olamayız.⁹⁶

Bu ifadelerden açıkça anlaşılacağı gibi, Allah'ı kötülüklerden tenzih ederken, Mutezilenin amaçladığı hedeflerden biri de ilâhî hitabın güvenilirliğine gölge düşürmemektir. Bu düşünceye göre, Allah'ın kötülük yapabileceği varsayımı, onun kelamına olan güveni de zedelemektedir.

Mu'tezile, Kur'an-ı Kerimdeki bazı âyetlerle bu düşüncelerini desteklemeye çalışır. Buna göre, "Allah, kullarına bir zulüm dileyecek değildir."⁹⁷ "Allah, bozgunculuğu (fesadı) sevmez."⁹⁸ "Bütün bu sayılanların kötü olanları, Rabbinin katında sevimsizdir."⁹⁹ gibi âyetler, Allah'ın kötülükleri irâde etmediğini gösterir.¹⁰⁰ Yasaklamasına rağmen, Allah'ın, kötülükleri irâde etmesi caiz olmaz. Çünkü akıllı bir kişi böyle bir şey yaptığında onunla alay edilir. Böyle bir şey insan için dahi caiz olmadığına göre, mutlak hikmet ve adalet sahibi olan Allah için asla caiz olmaz.¹⁰¹

Bununla birlikte Allah'ın kötülüğe kâdir olup olmadığı hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mutezilenin çoğunluğu, Allah Teâlâ'nın kötü bir fiili yapmaya kâdir olduğu görüşündedir.¹⁰² Nazzâm, Esvârî, ve Câhız ise bu genel kanaatten ayrılır.¹⁰³ Onlara göre Allah iyi ve aslah olana sonsuz bir şekilde kâdir olmakla birlikte, zulme, yalana ve aslahı terk etmeye kâdir olmakla vasıflanamaz. Allah'ın bu sayılanlara kâdir olmakla vasıflanması O'nun nâkis ve muhtaç olduğu anlamına gelir.¹⁰⁴ Bu görüş ayrılığına rağmen Mutezile, Allah'ın kötülük yapmayacağı hakkında ittifak halindedir.

95 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 196; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 345; *el-Muhtasar*, s. 209; İbn Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid*, s. 95.

96 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 202-203.

97 40.Mü'min/31.

98 2.Bakara/205.

99 17.İsrâ/38.

100 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 459-461; *el-Muğnî*, VI/II, 239-241.

101 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 463.

102 İbn Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid*, s. 92.

103 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 313; *el-Muğnî*, VI/I, 127; *el-Mühîr bi't-Teklif*, s. 244-245; İbn Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid*, s. 92.

104 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI/I, 127. Özellikle Nazzâm'ın, Allah'ın kötülüğe kâdir olmadığı hakkındaki fikirleri, Allah'ın gücünü sınırlandırmak olarak anlaşılmıştır. Ancak

Şu halde Mutezileye göre, insandan sadır olan kötü eylemleri Allah'a izafe etmek, bunların O'nun tarafından yaratıldığını söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Mutezileye göre, insan fiillerinden iyilikleri ve taatları, mecazen yahut meseleyi çok genişletmek suretiyle Allah'a izafe etmek mümkündür. Bu ise O'nun bu konuda bize yardım ettiği, lütufta bulunduğu, bizi muvaffak kıldığı, peygamber ve onun gibi kimseler söz konusu olduğunda ise, aksini yapmaktan koruduğu (ismet) anlamına gelir.¹⁰⁵

İyilik ve taatların mecazen de olsa Allah'a izafe edilmesi, öyle anlaşıyor ki Mutezilî düşüncede onların Allah tarafından yapıldığı ve yaratıldığı anlamında değildir. Çünkü Kadı Abdulcebbar'a göre, Allah Teâlâ'nın taatlar konusunda lütuf ve yardımda bulunması, bizim bunları yapmamız için gerekli imkanları önceden sağlaması anlamındadır.¹⁰⁶ Keza, Kadı Abdulcebbar'a göre, ister Allah tarafından, isterse onun dışındakilerden bize ulaşsın bütün nimetlerin Allah'a izafe edilmesi gerekir. Çünkü Allah, bütün nimetlere şükretmemizi istemiştir. Eğer nimetler onun fiili olmasaydı bütün nimetlerden dolayı kendisine şükretmekle bizi mükellef kılmazdı.¹⁰⁷ Bu görüşe paralel olarak Kadı Abdulcebbar, kulun dahilî olmasına rağmen, sebeplerini yaratmış olması itibarıyla rızık yalnızca Allah'a nispet edilmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁰⁸

Sonuç olarak Mutezileye göre kötülükler, Allah'a izafe edilemez. İyilikler ise sebeplerini yaratmış olması ve bu konuda bize lütufta bulunması cihetiyle mecazen Allah'a izafe edilebilir.

Mutezilenin bir başka hareket noktası da sorumluluktur.

b. Sorumluluk Açısından

Mutezileye göre, Allah'ın, insanı sorumlu bir varlık olarak yaratmasındaki hikmet ve gayesi, teklif vasıtasıyla onu faydalandırmak ve ödüllendirmeye imkan tanımaktır.¹⁰⁹ Mutezile, sorumluluğun yerine getirilmesi için gereken imkanların hazırlanmasını ilâhî fiillerden sayarken, sorumluluğun yerine getirilmesini insânî fiillerden saymaktadır.

Bu bağlamda insana kudret, akıl ve bilgi verilmesi, fiillerini yapacak âletlerin yaratılması, yine insanın doğal olarak bazı şeylere arzu ve nefret edecek tabiatla yaratılması, hür ve engellenmemiş olması, yapma ve terk etme yönünde birtakım amaç ve motivasyonların (ağrâd ve devât) bulunması, bütün bunlar teklifin ön şartı olarak mükellefte bulunması gereken özellikler kapsamında Allah'ın fiili olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁰ Yine bazı fiillerin teklif sebebiyle Allah'a vâcib olduğu söylenmiştir. Mesela teklifi gerçekleştirecek imkanlarla do-

Nazzam'a yapılan bu suçlamanın yerinde olmadığını ileri sürenler olmuştur. Bkz. Hayyât, *el-İntisâr*, s. 22, 26; Muhammed Aziz Nazmi, *İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm*, İskenderiye, 1983, s. 32.

105 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 778-780.

106 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520-526.

107 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 134.

108 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 53-55.

109 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 510; *el-Muğnî*, XI, 134, 410.

110 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 367, 370, 371, 387, 394, 400.

natması (temkin) lütufta bulunması, hak edeni mükafatlandırması ve hak edilmeden katlanılan acılara karşılık (ıvad) vermesi teklif sebebiyle Allah'a vacip olan fiillerden sayılmıştır.¹¹¹

Kadı Abdulcebbar, teklifin gereği olarak sayılan bu hususları ilâhî fiiller kapsamına dahil ederken, verilen bu imkanlar sayesinde yapılan eylemlerin tamamen insana ait olduğunu söylemiştir. Zira ona göre, bu aşamadan sonra artık, Allah insanlara mühlet vermiş ve onları kendi irâdeleri ile baş başa bırakmıştır ki, kendileri için iyi seçim yaptıklarında Allah'ın ikramını hak etsinler, kötü seçim yaptıklarında da yergi ve cezayı hak etsinler, böylece teklif geçerli olsun ve hakediş (istihkâk) geçersiz olmasın.¹¹²

Mutezileye göre, sorumluluğa ilişkin ilâhî hitap da davranışlarımızın Allah tarafından yaratılmayıp bize ait olduğunu gösterir. Kadı Abdulcebbar'a göre Kur'ân'ın tümü ya da ekseriyeti övgü ve yergi, va'd ve vâid, sevâb ve ikâb içeriklidir. Şâyet insan tasarruflarını yaratan Allah olsaydı, bütün bunların bir anlamı kalmazdı. Çünkü kendisi ile ilgili olmayan bir fiilden dolayı birini övmek ya da yermek güzel değildir.¹¹³ Eğer insanın fiillerini Allah yaratmış olsaydı onlara hitap etmez, peygamber göndermez, iyi amellerine karşılık övmez, kötü amellerinden dolayı yermezdi. Nitekim o, hastaya niçin hastalandın? A'mâyâ niçin kör oldun? demediği gibi, kendi yarattıklarına niçin uzun oldun, niçin kısa oldun? diye hitap etmemiştir. Keza O, güneşi, ayı, yıldızı, bulut ve rüzgarları da hareketlerinden dolayı övmemiştir. Çünkü bunların fâili bizatihi kendisidir. Buradan anlıyoruz ki Allah, akıllı olana, anlayana ve serbest bir şekilde fiilini gerçekleştirene hitap etmektedir.¹¹⁴

Yine şâyet insanın fiillerini Allah yaratmış olsaydı, "Allah'a ve ahiret gününe iman etselerdi ne olurdu sanki"¹¹⁵ "Niçin Allah'a iman etmiyorsunuz?"¹¹⁶ "Dileyen iman etsin dileyen inkar etsin"¹¹⁷ gibi hitapların anlamı olmazdı.¹¹⁸

İnsan fiillerinin Allah'a izafe edilemeyeceğini söylerken Mutezilenin dayanak noktalarından biri de insan eylemlerine ilişkin ortak ahlâki tecrübedir.

c. İnsan Fiillerine İlişkin Ortak Ahlâkî Tecrübe Açısından

Kadı Abdulcebbar'a göre biz iyilik yapanla kötülük yapanı, yüzü güzel olanla çirkin olanı birbirinden ayırt ederiz. İyilik yapanı, iyiliğinden dolayı överken; kötülük yapanı, kötülüğünden dolayı yereriz. Oysa aynı ahlâkî yargıları, yüzü güzel olanla çirkin olan, yahut boyu uzun olanla kısa olan hakkında veremeyiz. Hatta

111 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 53; XI, 68; Ali el-Cübbâî'nin görüşü için bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 95.

112 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 476; *el-Muğnî*, VI/II, 262vd.; Kâsım b. Muhammed, *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, s. 112.

113 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 359.

114 Rissî, Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil, *Kitabu'l-Adl ve't-Tevhîd*, (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd/i içinde) Kâhire 1971, s.118; Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 192.

115 4.Nisâ/39.

116 57.Hadid/8.

117 18.Kehf/29.

118 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 361-362.

bu sebeple, zâlîme “niçin zulmettin” yalancıya “niçin yalan söyledin” dememiz uygun düşerken, birisine “niçin boyun uzundur veya kısadır” dememiz uygun olmaz. İşte bunlardan birincisi, diğerinin aksine bizimle ilgili olmayıp bizim tarafımızdan meydana gelmeseydi bu ayırımı yapmamız gerekli olmazdı.¹¹⁹

Görüldüğü gibi iyilik, kötülük, zulüm ve yalan gibi ahlâkî davranışların övgü ve kinamaya tabi olması hakkında oluşan ortak ahlâkî tecrübe, bunların insanî bir davranış olmasına delil olarak sunulmaktadır. Aynı ahlâkî tecrübenin, güzelliği, çirkinlik, uzunluk ve kısalık gibi iradî olmayan davranışlarla ilgili hususlarda geçerli olmaması, insanî olanla olmayan ayırımını sağlamaktadır. Anlaşılan o ki, bu sonuncular Allah'ın fiili olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda ölüm, yanma, ve boğulma gibi hem tabîî hem de insana bağlı olarak meydana gelebilecek olaylar ve bunlardan dolayı ortaya çıkan ahlâkî yargılar kime ait olacaktır? Kadı Abdulcebbar'a göre her ne kadar bu gibi olaylar ilâhî bir fiil ise de, bunlara sebep olduğu takdirde, buradaki ahlâkî sorumluluk insana aittir. Sözgelimi bir çocuğu yanması için fırına atan bir kişi düşünelim. Bu olayda bizim ahlâkî yergimiz, Allah tarafından meydana gelen yanma olayına değil, çocuğu ateşe atan kişiyedir.¹²⁰

Netice olarak Mutezile, Allah'ı kötülüklerden tenzih etmek ve sorumluluğu temellendirmek için insan eylemlerinin Allah tarafından yaratıldığını kesin olarak reddetmiştir. Bu hususta pek çok argüman geliştiren Mutezilenin en önemli dayanak noktalarından biri de insan davranışlarına ilişkin ortak ahlâkî tecrübedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Mutezilî düşüncede hem Allah hem de insan gerçek bir özne olarak ele alınmış ve bu iki öznenin fiilleri, yapısal olarak ve ahlâkî bakımdan bir birinden ayırt edilmiştir.

Mutezilî düşüncede Allah ve insan sahip oldukları sıfatların keyfiyeti açısından farklı iki öznedir. Dolayısıyla onlara ait fiiller de *yapısal olarak* farklıdır. Allah her şeyi bildiği ve her şeye güç yetirdiği halde insan bu açıdan sınırlıdır. Mutezile, bu keyfiyet farklılığının ilâhî ve insânî fiillere yansıdığını, bu açıdan bu iki öznenin fiillerini biri birinden ayırt etmek gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda Mutezile, ilahî fiillerin daima muhkem veya hikmetli olduğunu, insan fiillerinin ise her zaman bu özelliklere sahip olmadığını söylemiştir. Mutezile aynı mantıktan hareketle âlemin aslını oluşturan cevherleri ve bu cevherlerden oluşan cisimleri yaratmanın insanın gücünü aştığı, dolayısıyla bunların failinin Allah Teâlâ olduğu kanaatindedir. İnsanın ancak araz türünden olan şeyleri yapabileceğini söyleyen Mutezile âlimleri, nelerin araz olduğu ve insanın bunlardan hangilerini yapabileceği hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Aynı şekilde, dolaylı olarak meydana gelen mütevellid fiiller hakkında da görüş birliği sağlayamamışlardır. Ancak genel eğilim ister doğrudan isterse dolaylı olarak yapılsın insan fiillerinin insana ait olduğu yönündedir. Eylemlerin insânî yetenekler ve sebeplere göre meydana gelip gelmediğine ilişkin gözlem ve müşahe-

119 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 332

120 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 333.

de özellikle Kadı Abdulcebbar'a göre bu eylemlerin insana ait olup olmadığına karar vermede önemli bir hareket noktası olarak alınmaktadır.

Mutezile, *ahlakî bakımdan* da ilâhî fiillerle insanî fiilleri bir birinden ayırt etmiştir. Bu alanda *ilâhî adalet* tezini devreye koyan Mutezile, Allah'ın asla kötülük yapmayacağını, O'nun bütün fiillerinin iyi olduğunu söylemiştir. Buradan hareketle, ilâhî fiilleri değer bakımından yalnızca iyi olarak vasıflandıran Mutezile, insanî eylemlerin iyi veya kötü olabileceğini söyleyerek ahlâkî bakımdan bu fiilleri ayırt etmiştir. Kötülükleri Allah'a izafe etmeme konusunda oldukça hassas davranan Mutezile âlimlerinin iyilikleri Allah'a izafe etme hususunda ılımlı bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Bu bağlamda onlar, gerçek anlamıyla insan eylemlerini Allah'a izafe etmenin doğru olmadığını belirtmekle birlikte, sebeplerini yaratmış olması yönüyle iyilik ve taatların mecâzen Allah'a izafe edilebileceği görüşüne kail olmuşlardır.

Mutezilenin bu fikirlerini yahut genel olarak diğer İslâm düşünce ekollerinin özgürlük sorunu hakkındaki düşüncelerini anlamaya çalışırken, kısaca atıfta bulunduğumuz siyasî hadiselerin tesirini hatırdı tutmak gerekir. Sözgelimi Kelamda özgürlük meselesinin Allah ile insan arasındaki bir sorun gibi algılanıp ele alınmasında, sorunun başlangıçta bir kader meselesi olarak ortaya çıkmasının etkisi vardır. Yine bu fikirlerin şekillenmesinde diğer din ve kültürlerin, o dönemde hakim olan bilgi ve tabiat anlayışlarının tesiri mevcuttur. Dolayısıyla İslâm düşünce ekollerinin özgürlük sorununa ilişkin yorumlarını dönemim şartlarını yansıtan tarihsel yorumlar olarak görmek gerekir.

Günümüzde ise özgürlükle ilgili sorunlar bambaşka boyutlarıyla gündemdedir. Konu, daha ziyade insan hak ve özgürlükleri gibi temel evrensel değerler bağlamında tartışılmaktadır. Ancak ilahiyatçı açısından meselenin teolojik boyutu tabi ki daima yerini muhafaza edecektir. Kanaatimizce yapılan teolojik yorumların en azından bu evrensel değerlere ve vakiya mutabık olması gerekir. Bu bağlamda, sağlık ve hastalığımızı, fakirlik ve zenginliğimizi, başarı yada başarısızlığımızı ilahî yazgıya dayandırıp aynı anda insan hak ve özgürlüklerinden bahsetmemiz tutarlı olmaz. Çünkü insanın kendi eylemlerini yapmaya karar verme ve onları gerçekleştirme serbestisine sahip olduğunu, şayet bunu engelleyen şeyler varsa, bunların Tanrısal nedenlerle değil, eğitim ve çevreyle yahut sosyal, siyasal ve ekonomik vb. nedenlerle ilgili olduğunu söylemek vakiya daha uygundur. Bu vakiyayı dikkate alarak insanın temelde özgür bir varlık olduğunu ifade etmek gerekir. Zaten Kur'an insanın bu özgürlüğe sahip olduğunu açıkça vurgulamaktadır. Buna aykırı gibi görünen nassları da akla ve vakiya uygun bir tarzda yorumlamak gerekir.

Buna karşılık özgürlük söylemi, Allah-insan ilişkisini ortadan kaldıracak bir söyleme de dönüşmemelidir. Zira bütün bu imkanları ve özgürlüğü iyilik yolunda kullanmak üzere bize bahşeden Allah Teâlâ'dır. Bu açıdan Allah'ın yarattığı imkanlara ve bu imkanları kullanarak elde edilen başarılarla, kavuşulan nimetlere şükredilmesi ve Allah'a karşı olan sorumluluğun yerine getirilmesi icab eder. Sonuç olarak insan eylemleri açısından Allah-insan ilişkisini fizikî bir ilişki gibi değil, sorumluluk bağlamında ahlâkî bir ilişki olarak algılamak gerekir.